

ՀԱՅԵՐԵՆ ՆՈՐԱԿԱԶՄ ԲԱՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Ա. Ս. Գալստյան

Հիմնաբառեր: Նորակազմություն, բառային տարբերակներ, իմաստային խումբ, գունանվանումներ:

Նոր հասկացությունները, իրերը, սարքերը, սարքավորումները, նորաստեղծ ոլորտները անվանելու համար ժամանակի ընթացքում լեզվում կարող են ստեղծվել մեկից ավելի բառեր, մի քանի տարբերակներ՝ թարգմանիչների, բառարանագիրների, լրագրողների, գրողների, բառաստեղծման հակում դրսևորող այլևայլ մասնագետների կողմից: Դրանց գործածության ժամկետը շատ տարբեր կարող է լինել: Ի վերջո, լեզվում հաստատվում, ամրագրվում է առաջարկվող տարբերակներից մեկնումեկը:

Է. Աղայանը որպես նորաբանական բազմազանության օրինակ բերում է *зажигалка* բառի դիմաց հայերենում գործածված հետևյալ բառախումբը. «*Լուցիչ – հրահան- հրահար – հրատուփ – ինքնավառիչ – վառիչ – կրակվառիչ – ինքնալույց – կայծահան կայծավառ*»¹: Աղայանը որպես բազմանունների օրինակ բերում է *փռնեծծիչ – փռնեծուծ – փռնեհավաք* բառերը: Նշենք, որ այժմ գործածվում է նաև *փռնեկուլ*-ը:

Ստեղծված մի քանի համանիշներից ժամանակի ընթացքում ընդհանրանում, ամրակայվում է մեկը: Լեզվաբանության մեջ ուսումնասիրվում են նաև նոր բառի ամրակայման, բազմանուններից որևէ մեկի ընդհանրացման պատճառներն ու յուրահատկությունները, համագործածական բառապաշարի մեջ ընդգրկվելու պայ-

¹ Է. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 153:

մաններն ու հանգամանքները: Նշվում են, օրինակ, այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսին են բառի բարեհնչությունը, շատ երկար չլինելը, հնչյունական կազմի՝ անհարմար, անպատշաճ գուգորդություններից զերծ լինելը, գործածության մեջ մտած նոր բառի բառակազմական հնարավորությունները, բառապաշարի եղած բառային միավորների հետ հարանունության բացառումը (շփոթությունից խուսափելու նպատակով), բաղադրյալ բառի բաղադրամասերի՝ հանրության համար հասկանալի լինելը, լեզվական ավանդույթը և այլն:

Հանրահայտ են, օրինակ, Վ. Տերյանի՝ «Հայ գրականության գալիք օրը» գեկուցման մեջ արտահայտած մտքերը: Նա կարծում էր, որ *վերարկու*, *վառարան*, *հեծանիվ* բառերը երբևէ հայերենում չեն կարող գործածական դառնալ և դուրս մղել *պալտո*, *փեչ*, *վելոսիպեդ* բառերին:

Տերյանը, որ խոսքի մեծ վարպետ էր, խոշոր գեղագետ և արևելահայ բանաստեղծական լեզվի ուղենիշներից մեկը, որի բանաստեղծական խոսքում գտնում ենք հայերենի նախադասության կառուցվածքն արտահայտող (և՛ բարդ, և՛ պարզ նախադասության) դասական դիպուկ օրինակներ, բառընտրության այս դեպքում (*վերարկու* – *պալտո* և այլն) վրիպում է. նրա կանխատեսման հակառակ՝ *վերարկու*, *հեծանիվ*, *վառարան* բառերը դարձել են մեր առօրյա խոսքի ամենօրյա միավորներ²:

Այսպիսով, միշտ չէ, որ բազմանուններից որևէ մեկի ընդհանրանալու, համագործածական բառ դառնալու հեռանկարի կանխատեսումները ստույգ են լինում:

Է. Աղայանը գրում է, որ «....հարկ է լինում այլ լեզուների բառերի ու տերմինների դիմաց կերտել հայակազմ համապատասխանները կամ էլ պարզապես նոր հասկացությունների, գործիքների և այլնի համար նոր բառեր ստեղծել: Բառարաններում այդ-

² Այդ կանխատեսման պատճառներից էր գուցե մանկության տարիներին նրա լսած բարբառային խոսքում *փեչ*, *պալտո*, *վելոսիպեդ* բառերի սովորական գործածությունը:

պիսին դեպքերում գերադասում են հանձնարարել մեկից ավելի բառեր, որպեսզի դրանցից մեկն ու մեկը ընտրեն և գործածեն»³:

Նոր տերմինների ստեղծման ժամանակ մինչև հայերեն հաջող տարբերակ գտնելը և գործածելը հաճախ կիրառվում է օտար բառը: Հետաքրքիր է, թե ինչ ուղի կարող է անցնել նոր բառը, որն է օտար բառի (առաջ հիմնականում ռուսերեն, այժմ նաև անգլերեն) հայերեն համապատասխան տարբերակը: Ռուս. *кондиционер* բառի համար «Ռուս – հայերեն պոլիտեխնիկական բառարանը» (Ե., 1988) առաջարկում է *կոնդիցիոներ, օդի լավորակիչ*. Բերվում են օրինակները՝ *ինքնավար կ., կենցաղային կ., օդային կ., հատակի կ., պատի կ., ոչ ինքնավար կ., լուսամուտի կ.* և այլն: Ֆ. Խլդաթյանի բառարան-տեղեկատուում առկա է *օդաորակավորիչ* բառը, որի բացատրությունն է «օդի խոնավությունը կարգավորող սարք». բառագործածության օրինակը բերված է «Սովետական Հայաստան» լրագրի 1980 թ. 164 համարից. «Այդ նուրբ ապարատների հավաքման արտադրամասում *օդաորակավորիչները* օդից ներծծում են գրեթե ամբողջ խոնավությունը»: Այսօր տարածված *օդորակիչը* փնտրվեց, գտնվեց. բառի որոնումը տվեց իր արդյունքը: Ի դեպ, «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» առկա են *օդարկել* [«թարմ օդի ներգործության ենթարկել (սենյակ, հյուսվածքեղեն)»] և *օդարկիչ* («օդարկելու հարմարանք, սարք») բառերը: Այս վերջինը, մեր համոզմամբ, ավելի հարմար կլինի գործածել *օդորակիչ* իմաստով, թեև առայժմ չի անցել գործուն բառապաշարին:

Բազմանունության երևույթը քննենք նաև *մենթալիտետ* բառի գործածության օրինակով: Բացատրական բառարաններում արձանագրված են՝ *կենսակերտվածք* (ԱՀԲԲ, ԺՀԼԲԲ), *կենսակառույց* (ԱՀԲԲ)⁴, *կենսակառուցում* (ԱՀԲԲ), *կենսակերպ* (ԱՀԲԲ, ԺՀԼԲԲ), *կենսաձև* (ԱՀԲԲ, ԺՀԼԲԲ), *մտածելակերպ* (ԱՀԲԲ, ԺՀԼԲԲ), *մտածելաձև* (ԺՀԼԲԲ):

³ Էդ. Բ. Սդյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

⁴ Բառարանում նշվում է որպես ածական. ունի նաև գոյականական կիրառություն:

Ս. Էլոյանի «Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարանում» (Ե., 2002) վկայված են *հոգեկերտվածք, մտախառնվածք, մտակերտվածք, մտակեցվածք, մտակառույց* նորակազմ բառերը: Հ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական տերմինաբանական բառարանում» (Ե., 1973) առկա է *կենսակարգ* կազմությունը:

Մենթալիտետի նշանակությամբ ստեղծված բառերից «Նոր բառեր» գրքում (պրակ Ա-Զ, Ե., 2015-2021) բառարանագրված են մի շարք բառեր, որոնք մեջբերում ենք բնագրային օրինակներով՝ ցուցադրելու համար դրանց իմաստային նրբերանգները: Այդ գրքի Ա պրակից նշենք հետևյալ օրինակները: «Ամեն ազգ իր ձևով, ոճով, իր կերպով *հոգեդրսևորում* ունի, մարմնացում իր ապրումների ու մտածումների, իր տեսիլների և իրեն հատուկ աշխարհապատկերման» (Նոր բառեր, Ա պրակ, էջ 123): Այսպես, «Նոր տարի» պատմվածքի տղայի պատանեկան *հոգեկառույցը* բարձրանում է *ես*-ը ընտանիք-գյուղի հանրույթ պարտադրանքների...» (ԳԹ, 21.03.2014): Նույն գրքի Բ պրակում բառարանագրվել են *կենսակառուցվածք, հոգենկարագիր, հոգեմտածողություն, մտահենք* նորակազմ բառերը՝ հետևյալ բնագրային վկայություններով. «Ես ճանաչում եմ միայն մեկին, փոխարենը՝ շատ մոտիկից, ի դեմս իմ քենու, որի ապստամբությունը հայկական *կենսակառուցվածքի* դեմ գիտակցական ու երկարատև էր» (Արտ. գրակ., թ. 3, 2016, էջ 49): «Ընդգրկուն էր նրա գործունեության ծիրը, որը վկայում է հայ և լիտվացի ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, *հոգենկարագրի* և *մտախառնվածքի* ընդհանրությունը» (ԳԹ, 22. 04. 2016): «Հարատևությունը մե՛նք պետք է ապահովենք՝ մեր ինքնության առանձնահատկությունները ներկայացնող մշակույթով, *հոգեմտածողությամբ*, ավանդներով, ծեսերով, ծիսակարգերով» (ԳԹ, 08. 05.2015): «Ինձ, անկեղծ ասեմ, ուղղակի հիասթափեցրել էր այն գավառական *մտահենքը*, որ իշխող էր դարձել պանդոկների և վաճառատների ինտերիերները ձևավորելիս» (Իր., 17. 06. 2016):

«Ապրելակերպ, նիստուկաց» իմաստով Ադասի Այվազյանը գործածել է *կեցույթ* բառը. «Երկուսով միասին հաճոյանում էին Մարթային, իրենց *կեցույթով*, ամեն ինչով խնդրում գոնե մի պտղունց սեփական կյանքի, ցանկության իրավունք» (ԱԱ, ԸԵ, էջ 83) (տե՛ս «Նոր բառեր», Գ պրակ): Այս գրքի Դ պրակում բառարանագրված են *հոգեխառնվածք, մտահայեցակարգ* նորաստեղծ բառերը. «Ավելի հոգևոր *հոգեխառնվածքի* տեր մարդիկ էլ կասկած չունեն, որ երկրի (ու նրա ժողովրդի) քաղաքական մակարդակը որոշվում է սրբավայրերի գոյակերպով» (Իր., 21. 04. 2017): «Ակնկալիքների մաքսիմալիզմ: Սա հայ հանրության *մտահայեցակարգի* հիմնական բնութագրերից է» (Հմց):

Կ. Ռաֆայելյանի հոդվածում նույն իմաստով առկա է *խտատիպ* բառը. «2015-ին Բեյրութի «Հայկազեան հայագիտական հանդես»-ում լույս է տեսել մեր՝ «Հայի *խտատիպի* մի քանի դրսևորումներ Դ. Դեմիրճյանի «Հայը» խոհագրության խոհապատկերին» վերնագրով հոդվածը» (ԳԹ, 02. 07. 2021):

Այսպիսով, *մենթալիտետ* նշանակությամբ երկու տասնյակից ավելի նորակազմ հայերեն բառերը կազմված են *կենս-* (*կեց-*), *մտ-*, *հոգե-*, *գոյ-* արմատներով: Այսօր կարծես թե ընդհանրանալու միտում է դրսևորում *հոգեկերտվածքը*:

Մեկ այլ օրինակ: *Էնդոկրինոլոգ, Էնդոկրինոլոգիա* օտար բառերը շատ երկար գործածվում էին: Հայերեն տարբերակի որոնումը նկատվում է տարբեր բառարաններում, հոդվածներում: Հ. Բարսեղյանի հիշյալ բառարանում առկա են *ներքնածորաբան, ներքնածորաբանություն* բառերը: ԱՀԲԲ-ում *Էնդոկրինոլոգիա* բացատրվում է որպես «ուսմունք ներգատիչ գեղձերի մասին»: «Հայոց լեզվի ուղեցույց»-ում (Ե., 2017) գրանցված են *ներգատաբան, ներգատաբանություն* բառերը: Կարծում ենք՝ այդ բառերը կընդհանրանան: Հ. Այնթապյանի և Ա. Սարգսյանի «Անհարկի յաճախակի գործածուող օտար բառերու հայերեն համարժեքներու բառարանում» (Ե., 2018) *Էնդոկրին, Էնդոկրինոլոգ* բառերի դիմաց առաջարկվում են *ներգեղձաբան, ներգեղձաբանություն* բառերը:

Օտար բառի դիմաց հայերեն համարժեքի գործածությունը ժամանակին կանոնարկվել է տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներով: Միշտ չէ, որ այդ որոշումները իրագործվել են: Այսպես, մի շարք տերմինների գուգահեռ ձևերի գործածության միասնականացման մասին տերմինաբանական կոմիտեի որոշմամբ *տուրիզմ*, *զբոսաշրջ(իկ)ություն* բառազույգից առաջարկվել է նախապատվությունը տալ *տուրիզմ* բառին⁵: Այնինչ հայերեն *զբոսաշրջություն* տարբերակը ընդհանրացել է և հաջողությամբ գործածվում է:

Նորաբանությունների կազմը համալրվում է ոչ միայն ոչ գործուն բառամթերքի գործունացմամբ, այլև լեզվի ներունակ (պոտենցիալ) բառապաշարի ակտիվացմամբ: «Լեզվաբանական բառարանի» «*պոտենցիալ բառապաշար*» բառահոդվածում նշվում է. «Հնարավոր, բայց իրական վկայություն չունեցող բառերը որևէ լեզվում: Դրանց շարքին կարելի է դասել այն բառերը, հիմնականում բարդ և ածանցավոր, որոնք հնարավոր է կազմել և շարունակ կազմվում են տվյալ լեզվի բառակազմական օրենքներով»⁶:

Արդի հայերենի բառապաշարում ներունակ կամ պոտենցիալ բառերի ստեղծումը ներկայացնենք գունանունների իմաստային դաշտին վերաբերող բառային նորաստեղծ միավորների դիտարկմամբ:

ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտում լույս տեսնող «Նոր բառեր» գրքի պրակներում բառարանագրված գունանունների առավել մանրամասն իմաստաբանական քննությունից ակնհայտ է, որ դրանք ստեղծվում են հայերենի բառաստեղծման կանոններով: Հաճախադեպ են – *գույն* ածանցակերպով բաղադրությունները՝ *բորբոսագույն, եղյամագույն, կարագագույն, ցեխագույն, բնեկնագույն, թեյագույն, կարտոֆիլագույն, մամխագույն, մամռագույն, շիճուկագույն, սոճեգույն, կեռասագույն, սովերագույն, սերուցքագույն, սոխագույն, քարագույն, նարդոսագույն*: - *Երանգ* բաղադրիչով

⁵ Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատու, Ե., 1984, էջ 108:

⁶ Հ. Զ. Պետրոսյան, Մ.Ա.Գալստյան. Թ. Ա. Ղարազույլյան, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975, էջ 262:

կազմված են՝ *կենսասերանգ, երկնեքանգ, կավճերանգ, -թույր-ով՝ գինեթույր*: Վերը նշված գունանվանումների բառակազմական հիմքերը, նկատենք, կազմված են ծաղկանուններից (*նարդոսագույն*), մրգանուններից, հատապտղանուններից (*կենասագույն, մամխագույն*), բանջարեղենի անուններից (*սոխագույն, կարտոֆիլագույն*), ծառանուններից (*սոճեգույն*), բնությանը վերաբերող անվանումներից (*ցեխագույն, քնեկնագույն, բորբոսագույն, շիճուկագույն, եղյամագույն, քարագույն*), ուտելիքների և ըմպելիքների անվանումներից (*կարագագույն, թեյագույն, սերուցքագույն*)⁷:

Ներկայացնենք ևս մեկ կառույց. *երկաթագորշ, կապարագորշ, ծխագորշ, մարգարտագորշ, կավճասպիտակ, շուշանաձերմակ, փրփրաձերմակ, վարդաձերմակ, կաղնեկարմիր, դարչնակարմիր, ճահճադեղին, մեղրադեղին, ժանգադեղին, ցորնադեղին*:

Նշված գունանվանումների կազմության ներքին ձևը հետևյալն է. բաղադրության երկրորդ անդամը կազմությամբ պարզ գունանուն է, իսկ առաջին անդամը մասնավորեցնում է նրա արտահայտած իմաստը, կոնկրետացնում, ընդգծում է այն: Այսպես, *դեղին* գունանուն պարունակող *մեղրադեղին, ճահճադեղին, ժանգադեղին, ցորնադեղին* օրինակները նշանակում են *մեղրի, ճահճի, ժանգի* կամ *ցորենի* դեղնություն ունեցող: *Երկաթագորշ, կապարագորշ, ծխագորշ, մարգարտագորշ* գունանվանումները նշանակում են համապատասխանաբար *երկաթի, կապարի, ծխի, մարգարտի* գորշություն ունեցող: Գունանվանումների ընկալման այս հայեցակարգը կարևոր է լեզվից լեզու կատարվող թարգմանությունների ժամանակ: Այստեղ ի հայտ են գալիս ժողովրդի աշխարհընկալման մշակութաբանական շերտերը, ավանդույթը, գույների ըմբռնման առանձնահատկությունները: Գունանվանումների գուգադրական վերլուծության արդյունքները հետաքրքիր նյութ են մատակարարում ազգային հոգեբանական, գուգադրական բառագիտական ուսումնասիրության, հոգելեզվաբանական հետազոտություններին:

⁷ Տե՛ս Ս. Ս. Գալստյան, Ժամանակակից հայոց լեզու. բառապաշար. գործնական աշխատանքներ, Ե., 2010, էջ 9-13:

Այսպես, *ճերմակականաչ, գորշակարմիր, սպիտակականաչ, կապտափիրուզ, կանաչակապույտ, ճերմակադեղին* բաղադրություններում առկա է երկու պարզ գունանվանում՝ առանց *-գույն* նշանակող որևէ ածանցի կամ ածանցակերպի: Նույն տիպի ավելի հաճախ հանդիպող կառույց են *-գույն* և *-ավուն* բաղադրամասերով կազմությունները.

1) *-(Ա)գույն* մասնիկով նշենք հետևյալ կազմությունները. *կաթնառոսկեգույն, կապտառոսկեգույն, կաթնավարդագույն, կարմրասրճագույն, մոխրադարչնագույն, մոխրաշագանակագույն, սպիտակամոխրագույն, մոխրաերկնագույն, կանաչամոխրագույն, դեղնաերկնագույն*:

2) *-(Ա)վուն* ածանցով նորակազմ գունանուններից նշենք մի քանիսը. *ռոսկեդեղնավուն, կապտաարծաթավուն, վարդաարծաթավուն, գորշամոխրավուն, գորշասևավուն, կարմրագորշավուն, կանաչասպիտակավուն, կանաչաարծաթավուն, նարնջադեղնավուն, ժանգակարմրավուն, գորշամոխրավուն, սպիտակակարմրավուն, վարդականաչավուն, կինամոնականաչավուն, կապտաճերմակավուն, կապտասպիտակավուն, սևականաչավուն*:

Բառաստեղծման օրինաչափությունների, հնչյունափոխական, հոդակապով և այլ բառատարբերակների ուսումնասիրությունը կարող է կատարվել նաև այլ իմաստային (թեմատիկ) խմբերի ընդգրկումով (օրինակ, մասնագիտությունների անվանումներ, մարզաշխարհի տերմիններ, ՏՏ ոլորտի բառապաշար և այլն):

Համառոտագրություններ

Արտ. գրակ. – «Արտասահմանյան գրականություն»:

Իր. – «Իրատես» (լրագիր):

ԳԹ – «Գրական թերթ» (լրագիր):

ԱՀԲԲ – Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., «Հայաստան» հրատ., 1976 :

ԺՀԼԲԲ – Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հհ. 1-4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969- 1980;

ՏՏ – տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ:

Ключевые слова: новообразование, лексические варианты, тематическая группа, цветонаименование.

А. С. Галстян - Вопросы семантического исследования новых слов. - В статье рассматриваются особенности внутрисистемного и внеязыкового процесса образования новых слов в современном армянском языке. Для языкового обозначения новых понятий часто предлагаются несколько вариантов слов, из которых с течением времени выбираются и входят в основной словарный фонд языка те, которые соответствуют нужным критериям. Анализируются процесс употребления вариантов слов *օդորակիչ* [odorakičʰ] “кондиционер”, *հոգեկերպարան* [hokekertvackʰ] “менталитет”, *էնդրօստատար* [nerzataban] “эндокринолог”, а также особенности образования новых слов тематической группы цветонаименований.

Keywords: new formation, lexical variants, thematic group, color-naming.

A. S. Galstyan - Issues of Semasiological Study of New Words. - The article deals with the peculiarities of the intrasystem and extra-linguistic process of formation of new words in the modern Armenian language. For the linguistic denotation of new concepts several variants of words are often proposed, from which over time those that meet the necessary criteria are selected and included in the acquisitive vocabulary of the language. The process of using the variants of the words *օդորակիչ* [odorakičʰ] "conditioner", *հոգեկերպարան* [hokekertvackʰ] "mentality", *էնդրօստատար* [nerzataban] "endocrinologist", as well as the features of formation of new words of thematic group of color-names are analyzed.